

МАНАСТИР ТЕМСКА

ИСТРАЖИВАЧКИ И КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ 1970. ГОДИНЕ

И данас активан, манастир Темска налази се на старом путу Пирот-Књажевац, на средокраћу између села Темска и средњовековног утврђења Темац. Црква манастира Темска припада оној групи споменика архитектуре нашег Средњег века, који су редовно остајали ван програма спасавалачких иницијатива, пошто је служба заштите дуги низ година била преокупирана проблемима спасавања значајнијих и угроженијих објеката. Тако су ти скромни објекти последњих година доспели у веома незавидан положај многи су у тако критичном стању да се само хитним интервенцијама могу спасти. Иако не обилују раскошном пластиком, прворазредним живописом и разуђеним кровним масама, они ипак својом једноставном архитектуром и привлачним фрескосликарством заузимају одређено место у развоју српске средњовековне културе (Липовац, Матејевац, Темска, Глашинац итд.). То потврђује и чињеница да је манастир Темска привукао пажњу многих стручњака, од М. Валпровића, који је објавио за сада најстарији познати цртеж изгледа цркве, до Л. Павловића, који је објекат посетио неколико пута и своја запажања објавио у посебној књизи.¹

Спроводећи свој опсежни програм заштите културног наслеђа Завод за заштиту споменика културе из Ниша ангажовао се током 1970. године на спасавању овог објекта, реализујући комплетан програм истраживачких и конзерваторско-рестаураторских радова (фот. 1).

Радови су започети августа месеца 1970. године детаљним снимањем постојећег стања и комплексним истраживањем архитектуре. Паралелно са истраживањима анализирани су сви добијени подаци, што је резултирало израдом документованог елабората за конзерваторско-рестаураторске интервенције. Прихваћена је концепција заштите објекта враћањем његовог

изгледа на стање једне од најстаријих утврђених фаза, чиме се презентира аутентична, далеко чистија и вреднија архитектура од затечене. На основу тако припремљеног елабората реализовани су сви каснији радови.

1 СТАЊЕ ЗАТЕЧЕНО 1970.ГОД.

Црква манастира Темска у науци је третирана као објекат XVI века, према запису у наосу који говори да је наос живописан од 10. маја до 21. јула 1576.² године. Поред напомене у овом запису (фот. 2) да је црква живописана трудом игумана Захарија, из другог записа, на источном зиду крај нише протезиса (фот. 3) сазнајемо да је било више ктитора који су дали прилоге за живописање.³ Очигледна је повезаност ова два записа, али и чињеница да ипак немамо никакав податак о зидању цркве.

Нешто је другачије ситуација са припратом: у запису над улазним вратима из припрате (фот. 4) у наос, са наставком над прозором на јужном зиду припрате, јасно се чита да је припрата зидаана и „писана“ 1654 године. Живописање је извршено од 5. септембра до 15. октобра исте го-

² Натпис се и данас већим делом добро чита, но како је за последњих неколико година прилично оштећен текст у последња два реда, треба се користити читањем Л. Павловића у поменутој књизи, на сликама: 1 (препис) и 2 (фотографија). Запажа се да текст натписа уопште не говори о зидању цркве, већ искључиво о њеном живописању трудом игумана Захарија.

³ Нажалост и овај запис је данас знатно више оштећен, али се ипак јасно чита текст, којим се на проскомидији помињу ктитори и посебно игуман Захарије. Пошто се ктитори помињу само као анонимни у групи, јасно да не може бити ријеч о неком ктитору из познатих властелинских породица, већ се ради о групи имућнијих људи из овог краја, који су прикупили нешто средстава, да ангажовањем сликара скромније репутације, можда само обнове цркву 1576. године.

¹Л. Павловић: „Манастир Темска“ (са 96 цртежа и фотографија) — Смедерево 1966. године. Аутор у овој књизи углавном обрађује живопис и интересантан епиграфски материјал, с тим што даје и своја занимљива запажања о архитектури цркве и конака.

дине заслугом игумана Симеона.⁴ То значи да је припрата зидана у току летњих месеци 1654. године, што је сасвим реално. Међутим, податак да је наос живописан у току маја, јуна и јула месеца, елиминише могућност да је црква зидана 1576. године за само нешто више од месец дана сезоне непосредно после зиме. Према томе, црква је зидана, ако не знатно раније вероватно током 1575. године.

Црква је мањих димензија, триконхалне основе са полукружним апсидама и прилично кратким осмостраним кубетом са колонетама и куполом, над широким ниским кубичним постољем. Има наос, припрату и трем, који очигледно припадају различитим фазама градње (сл. 1 и фот. 5). Зидана је облуктом и ломљеним каменом. Зидови су дебљине до 100 см, равни и без икакве пластичне декорације.

Полукалите апсида, као и пандантифи, врло су неправилних облика, луци који преносе оптерећење кубичног постоља на бочне зидове, једва да се луцима могу назвати због скоро неуочљиве кривине и зидања које није лучно, док су вертикалне ивице апсида неправилно нагнуте унутра.

Кровни покривач је врло невешто изведен каменим плочама, тако да у потпуности гуши архитектуру горњег конструктивног склопа. Покривање је крајње упрошћено, по двосливним кровним равнима, с тим што је источни део цркве под једном врло неправилном просторном површи, која се пружа преко олтарске апсиде, свода над олтаром и дела кубичког постоља. Због тога се и обимни континуални венац над олтарском апсидом издиже за више од 70 см. чиме се кубично постоље потпуно губи у кровној маси.⁵

5) Зидови су сви споља малтерисани и кречени у више наврата, осим кубета које није малтерисано већ само кречено. Све унутрашње површине су живописане.

Судећи по општем утиску, затечено стање не може представљати неку чистију, аутентичну архитектуру, чак је очигледно да је објекат претрпео низ врло неуких интервенција, које су знатно измениле и деградирале његов аутентични изглед.

⁴ Овај је запис писан у два дела на прилично удаљеним местима. Први, па и већи део друге половине записа, има стилизацију идентичну оној из записа у наосу. Разлика је само у последњој реченици записа у припрати, која посебно наглашава да је храм (припрата) *зидан* и живописан 1654. године. Судећи по томе може се претпоставити да запис у наосу не помиње зидање зато што тада објекат фактички није зидан, већ само живописан. Ова претпоставка обавезује да се током истраживања посебна пажња посвети свим елементима, који нешто у вези са адаптирањем могу значити.

⁵ Л. Павловић: Наведено дело стр. 32 — „Кубе продира директно кроз кров на две стрехе“. Ова констатација је погрешна, рогљеви кубичног постоља могу се уочити и на снимку из те фазе (фот. 9.).

Поред тога, евидентно је и стално и обилно влажење живописа а кроз руинирани кровни покривач и многобројне пукотине у сводовима, што има катастрофалне последице по судбину фрескосликарства из XVI и XVII века. У наосу је на појединим местима живопис опао, или је знатно оштећен, а у припрати је, поред тога, дејством сила насталих пуцањем свода, дошло до врло опасног потлобучења велике површине живописа на северном зиду.

II НЕКИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА АРХИТЕКТУРЕ

Истраживања су реализована у два правца: истраживањем архитектуре и паралелним коришћењем епиграфског материјала који у овом случају има значајно место. Коришћена је и расположива литература која се односи на овај и сличне објекте.

Пре почетка радова, над целим објектом је подигнута монтажна челична кровна конструкција, која је штитила откривене сводове од кише и сунца, омогућивши истовремено њихово потпуно природно исушивање, као и несметан даљи рад, без обзира на временске услове.

Резултати истраживања који директно аргументују елаборат и реализацију конзерваторско-рестаураторских интервенција, биће изложен у овом тексту оним редоследом којим су текли радови на терену: 1) кубе са куполом; 2) кубично постоље; 3) зидови и сводне конструкције.

1) Кубе са куполом

Већ на куполи дошло се до занимљивих података. Прва малтерна подлога, на коју смо наишли после скидања камених плоча и уклањања шута, била је равна, подешена за покривање каменим плочама, а састојала се од чврсте малтерне масе која, судећи по структури, није тако скоро изведена. У овом слоју наишли смо на комаде лепљене ћерамиде и тање средњовековне опеке која је могла бити коришћена на декоративним елементима.

Испод ове откривена је старија подлога у чврстом беличастом малтеру, истоветне структуре са малтером којим је зидано кубе. Значајна је чињеница да ова подлога није равна, већ је изведена по сферној површини, формирајући тако правилну куполу. Овај податак директно упућује на могућност да је црква, у својој првобитној фази, била покривена по сводним површинама, и то, највероватније, оловом. Ћерамида је могла доћи касније у некој фази обнове.

Купола, над кружном основом, правилног полукружног профила, зидана је квалитетно, мањим сводарима од сиге, у чврстом беличастом малтеру којим је зидано кубе и изведена подлога за кровни покривач.

При самом зидању калоте уграђен је у масу, са североисточне стране, керамички суд цилиндричног облика, пречника 9,0 см. дубине 31,0 см, дебљине зидова 0,4 см. Уграђен је подужном осом према средишту куполе, отвором на горе. Отвор је раније био затворен некаквим поклопцем, што се види по врло пажљиво обрађеном малтеру око њега. Суд је пронађен без поклопца и прилога, сем шута у њему није било ничега. Могуће да је, при завршетку радова на грађењу храма, у томе суду остављен какав запис, реликвија или што слично.

Судећи по облику и димензијама, такав суд је могао служити појачању акустике, али је овде очигледно у секундарној употреби, док у самој цркви није утврђено постојање сличних елемената са таквом наменом.

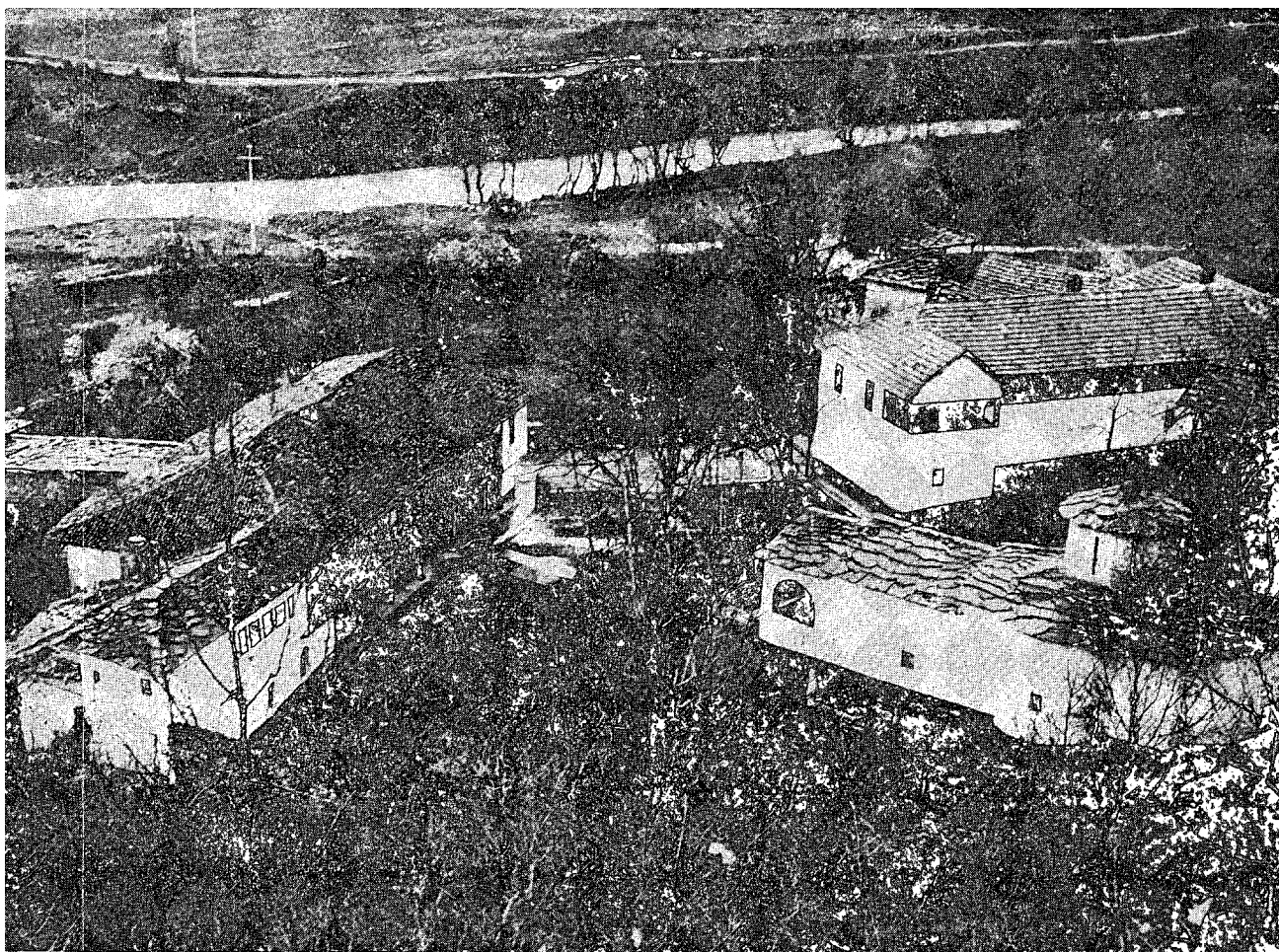
Пажњу привлачи и метални крст на куполи, ископан из два комада дебљег гвожђа и усађен у камено постоље од пешчара, купастог облика обрађено тако да се уочава седам страна одвојених испупченим ивицама. На источној страни крста при дну стоји урезано име „ПАРТЕНИ(А)”. С обзиром на то да се на јужном зиду припрате,

урезан на живопису изнад прозора, појављује запис игумана Партенија у коме он говори о великој обнови манастира, коју је извршио дошавши у Темску 1699 год., може се претпоставити да је јеромонах Партеније те године покрио цркву каменим плочама и поставио метални крст на куполи са урезаним својим именом.

Кубе је осмострано, са уским прозорима, са транзенама. Приликом истраживања кубичног постоља пронађено је доста фрагмената окулуса, међутим, није пронађен никав материјал који би указивао да су некада транзене биле израђене у штукатури, што не искључује такву могућност, уколико би се на сличан материјал наишло приликом археолошких ископавања.

Колонете су полукружног пресека, пречник 12 см и нису тордиране.⁶ Израђене су од тесане сиге

⁶Л. Павловић — наведено дело стр. 32.: константује да кубе на угловима има полукружне тордиране стубиће, без капитела и стопа. Овакав закључак је ипак погрешан, колонете нису тордиране, а овај објекат је сувише далеко од таквог ранга да би имао и сличну пластичну декорацију.

1. Изглед комплекса манастира Темска пре почетка конзерваторско-рестаураторских радова.

1. Vue du complexe du monastère Temska avant le commencement des travaux de conservation et de restauration.

и знатно су оштећене многобројним кречењима. При врху имају лепезасто проширење којим се пластично везују за венац кубета. Последњи елемент колонете истовремено припада и венцу, па је на тај начин постигнута компактна веза два битна елемента декорације вертикалних колонета и хоризонталног венца. Овако једноставно решење показује тежњу неимара да са мало елемената и чистом формом, на овом, иначе скромном, објекту ипак постигне изврстан ниво декоративности.

Венац на кубету је постављен хоризонтално и сачуван је у целини. Израђен је од сиге из оближњег мајдана, једноставног је профила, сличног као на обимном венцу али мањих димензија и складнијих пропорција. Везан је чврстим беличастим малтером, истим којим су зидани кубе и купола, па се може третирати као аутентичан. Према томе, црква је у првобитној фази могла имати такав исти венац и на кубичном постолу и на обимним зидовима).⁷

Кубе је зидано сигом, квадерима различитих димензија, са местимичном употребом танке

опеке (3,5 до 5,0 см), али врло шкрто и неправилно, попут какве узгредне импровизације. Површине зидова кубета су више пута кречене, па чак и бојене, али је скидањем наслага креча и боје, откривена дерсована површина фасаде. Овај податак је итекако значајан, јер поуздано решава проблем обраде фасаде целе цркве.

2) Кубично постолје

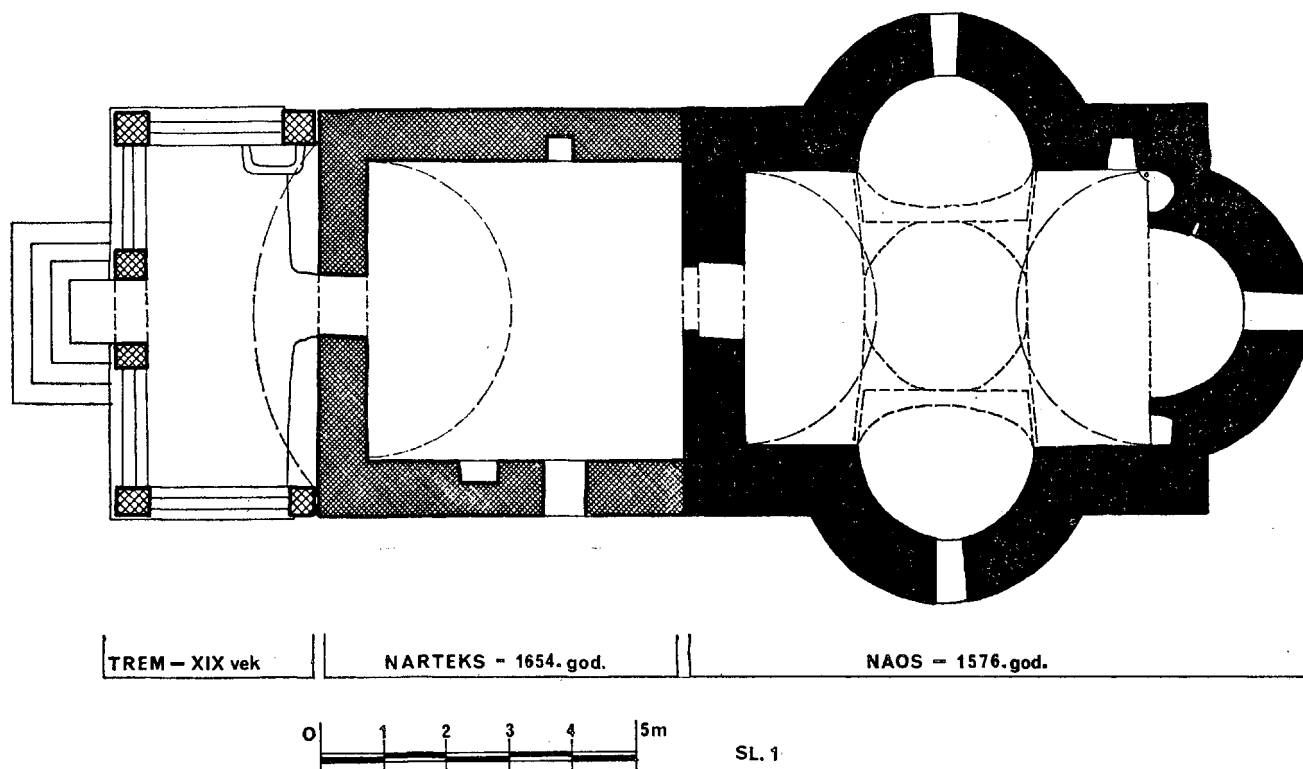
Затечено кубично постолје очигледно није аутентично. Релативно великих димензија и непропорционално, зидано је грубо и непрецизно (што није случај са кубетом и куполом). Отвара-

⁷Црква Св. Стефана у манастиру Липовац, код Алексинца (крај XIV века?) такође има венце од сиге сличног профила као и кубе зидано сигом. Исто као у Темској и у Липовцу је сига материјал који се у великим количинама налази у близини манастира, па је сасвим разумљиво што је и за зидање и за израду венаца коришћена сига, као најпогоднији локални материјал.

2. Запис о живописању цркве 1576. године, сачуван у наосу над улазним вратима.

2. Inscription relative aux fresques peintes dans l'église en 1576, conservée dans le naos au-dessus de la porte d'entrée.

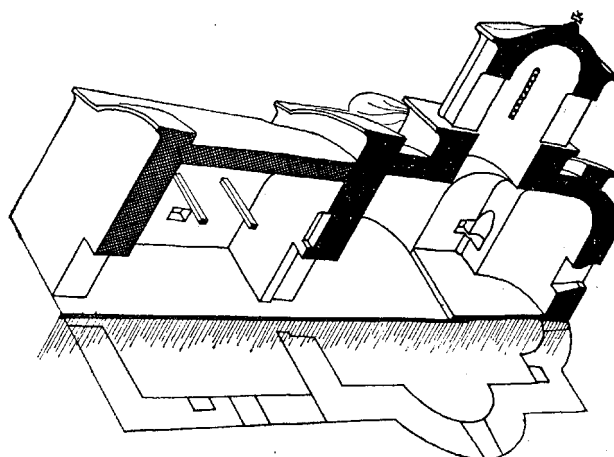

цртеж 1. Манастир Темска, основа цркве манастира Темска — стање затечено 1970. године пред почетак истраживачких и конзерваторских радова.

1. Monastère Temska — plan de l'église du monastère Temska — état du monument en 1970 avant le commencement des travaux de recherche et de conservation.

цртеж 2. Манастир Темска, аксонометријски подужни пресек цркве манастира Темска после изведених конзерваторско-рестаураторских радова. Изостављена је конструкција трема пошто на њему није интервенисано.

2. Monastère Temska — coupe longitudinale axonométrique de l'église du monastère Temska après l'exécution des travaux de conservation et de restauration. On n'a pas présenté la construction du portique, car aucune intervention n'y a eu lieu.

њем сонди са сваке стране, утврђено је да је аутентично постоље у маси данашњега, али да је било сувише оштећено, па је, при некој обнови, са источне и западне стране блоковано, док је са јужне и северне стране президана маса дебљине 20—40 см. Ове поправке су изведене веома грубо, тврдим непробаним ломљеним каменом и облутком, у врло лошем малтеру састављеном од креча и песка са великим процентом муља),⁸ тако да је временом, под сталним дејством влаге, дошло скоро до распадања масе. На источној страни наишли смо на део зидне површине у чврстом беличастом малтеру, која је до самог свода дерсована истим таквим малтером. Овај податак потврђује претпоставку да је црква била дерсована, као и да је била покривена по сводним површинама. Следи логичан закључак да то није могло бити изведено каменим плочама, већ највероватније ћерамидом, тим пре што смо нашли мноштво ломљене ћерамиде, и на куполи, и у шуту, на кубичном постољу и сводовима.

Откривени су и отисци и шупљине у маси у којима су лежале греде дрвеног роштиља. Услед сталног влажења те су греде давно сатрулиле, што је проузроковало слабљење конструкције и посебне брзо пропадање живописа у доњој зони тамбура.

3) Зидови и сводие конструкције

Детаљним чишћењем свода наоса констатовано је да је сем мањих оштећења са источне и западне стране, скоро у потпуности сачуван, али и да је стабилност свода угрожена бројним пукотинама).⁹ Свод је зидан крупним сводарима од

⁸ Податак да је употребљен тако лош агрегат (какав је и данас у реци крај манастира) говори о томе да се ради о обнављању извршеном на брзину, без довољно пажње и са крајње лошим материјалом. По зидању аутентичних елемената (кубе, купола итд. очигледио је да су мајстори, који су градили цркву, добро знали свој занат, па су се користили изванредним песком без икаквих примеса.

⁹ Запажају се карактеристичне пукотине у угловима и по уздужној оси свода, које су најчешће изазване слегањем темеља. До тога долази у случајевима када је објекат подигнут на слабом, или нестабилном тлу или на остацима каквог старијег објекта, што реално можемо очекивати и на овом примеру.

3. Запис из 1576. године о помињању заслужних ктитора и игумана Захарија на проскомидији, сачуван на зиду јужно од нише протезиса.

3. Inscription de 1576 faisant mention des donateurs et du supérieur. Zacharie. L'inscription conservée se trouve clans la proskomidie (sacristie), sur le mur au sud de la niche de la prothèse.

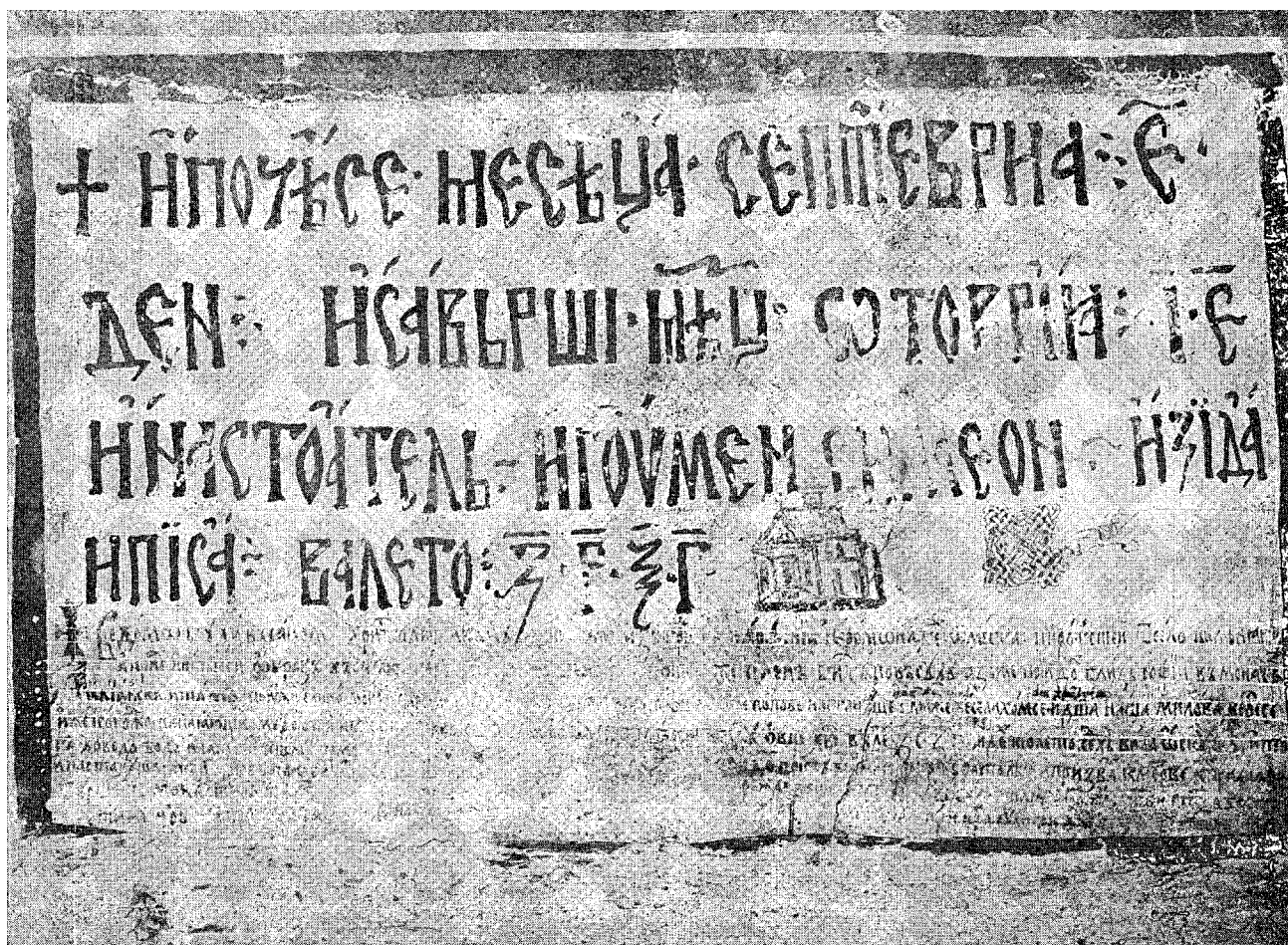
сиге и правилног је полуобличастог профила. На источној страни сачувани су ивични темени блокови, по којима се види да је свод био зидан до саме спољне ивице попречних зидова, тако да је над олтарском апсидом и над западним зидом формирао декоративни лук у равни зида.

Уклањањем обимног венца и делова зидова назиданих у истом оном лошем малтеру, који се појављује на кубичном постољу, дошли смо до континуалне хоризонталне спојнице, дуж северног и јужног зида, на којој је највероватније лежао старији обимни венац. На северном делу западног зида, после уклањања назитка и једног призиданог зида, јасно је уочено лучно зидање сигом, са наизменичним убацивањем опеке, управо део чела свода, односно западног декоративног лука. Очигледно да је обимни венац преко источног и западног зида ишао по декоративно зиданим луцима у равни зидова од којих су се издвајали само материјалом и зидањем.

Сви зидови цркве зидани су речним каменом, уз употребу плочастог шкриљца, необрађеним блоковима различитих димензија. Крупнији полутесани квадери коришћени су само за обраду

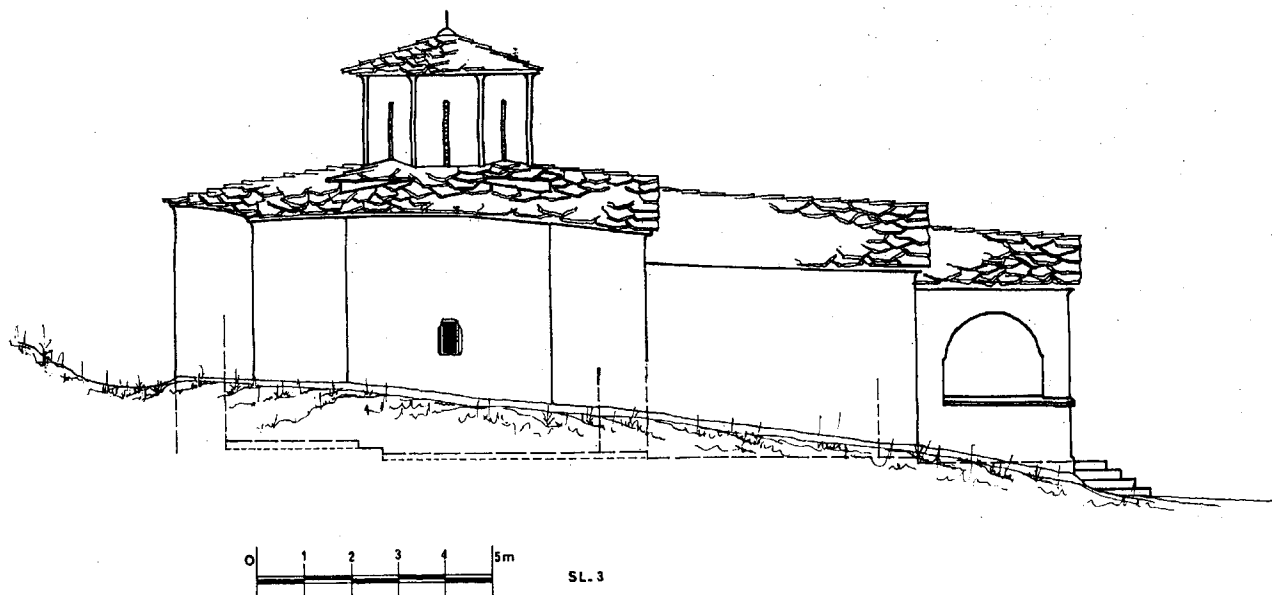
углова. Опека је коришћена само у декоративном зидању лукова и кубета).¹⁰ Сига је коришћена врло мало, највише за зидање сводова и лукова и, наравно, за израду свих венаца. Како је затечени обимни венац, као и пар редова на којима лежи, зидан у врло лошем (материјалу) малтеру, јасно да није аутентичан и највероватније да је дело јеромонаха Партенија, који је 1700 год., при обнови манастира, издигао венац како би омогућио што лакше покривање каменим плочама. Пошто је имао модел аутентичног венца, комплетан обимни венац је израдио по узор на њега, али од превеликих комада сиге, неправилних и врло непропорционалних облика. Засад располажемо податком да је првобитни венац био истих димензија и пропорција као и венац на кубету, за који смо утврдили да је аутентичан.

¹⁰Остаје неразјашњено присуство бројних комада опеке у шути на сводовима. Постоје две могућности: прва, да су те опеке остаци извесних елемената на цркви, којих сада нема а могло их је бити (евентуалне декоративно зидане архиволте, или можда византински венци); и друга, да су то комади са рушевина неког старијег храма који је постојао на месту данашње цркве.

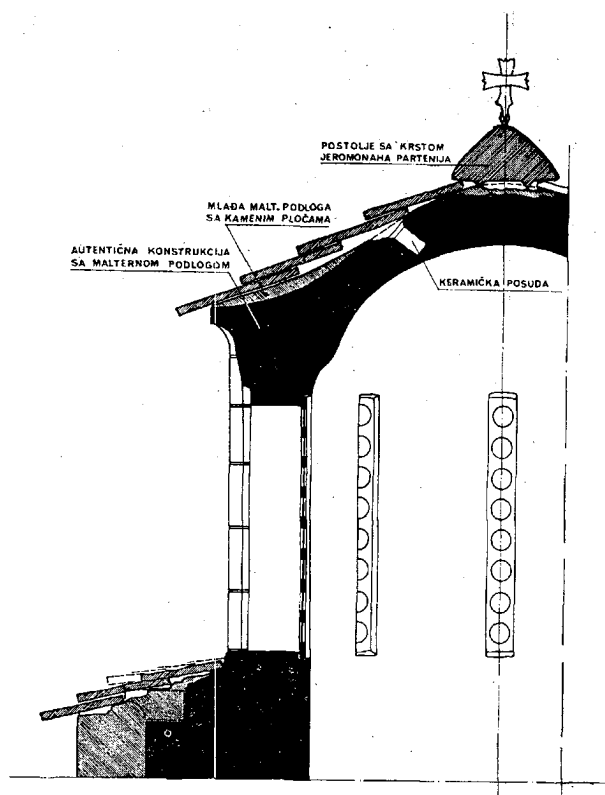
4. Наставак записа о зидању и живописању припрате 1654. године.

4. Suite de l'inscription sur la construction et l'exécution des fresques dans le narthex en 1654.

цртеж 3. Манастир Темска, северни изглед цркве манастира Темска — стање затечено 1970. пре почетка истраживачких и конзерваторско-рестаураторских радова.

3. Monastère Temska, l'église du monastère vue du nord — état du monument en 1970 avant le commencement des travaux de recherche et de conservation-restauration.

цртеж 4. Манастир Темска, детаљ пресека кроз кубично постолје, кубе и куполу. Црним површинама означени су елементи аутентичне конструкције, док су шрафуrom обележене касније интервенције (има индиција да су ове интервенције дело јеромонаха Партенија, приликом његове велике обнове 1700—1703. године).

4. Monastère Temska, détail de la coupe à travers le support du dôme, le dôme et la coupole. Les surfaces noires indiquent les éléments de la construction authentique, tandis que les interventions postérieures sont marquées en surfaces rayées (il y a des indices que ces interventions sont l'oeuvre du moine Parthénios, lors de la grande restauration du monastère de 1700—1703).

Сви су зидови споља били дерсовани истим малтером којим су и зидани, али су касније блоковани и малтерисани у више наврата, најразличитијим малтерима. Ојачани су дрвеним роштиљима, постављеним у два нивоа, који су углавном пропали, што је свакако утицало на стабилност објекта.

Интересантна је анализа спољне површине западног зида наоса, на којој се налази живопис из 1576. год. испод живописа из 1654. год. На старијем живопису јасно се виде косо сликане бордуре које обележавају контуре живописане површине на том зиду (фот. 7). Ван косих бордура нема фреско-малтера. Очигледно да контуре фреско-малтера обележавају положај косих кровних равни неке грађевине која је била прислоњена уз цркву. С обзиром на велики нагиб косих равни може бити речи о дрвеној кровној конструкцији, свакако покривеној шиндром.

Највиши део живописа из 1576. год., на западном зиду наоса, остао је напољу, изнад свода данашње припрате, па је заштићен призиданим назитком по коме је косо положен венац. На том фрагменту сликан је лик Христов у интересантном нимбу оивченим кругом и крстом у штукатуру. Овај фрагмент је при свакој интервенцији брижљиво чуван, па је и данас у врло добром стању.

Припрата је зидана истим материјалом и на исти начин као и црква. По средини свода, подужном осом, постоји велика пукотина, настала услед размицања свода ослонаца свода, што је проузроковало велика оштећења живописа. Очигледно да је до ових деформација дошло из два основна разлога: сасвим извесно врло слабих темеља и услед труљења дрвених роштиља у зидовима и попречних дрвених затега.

У своду припрате, на јужној страни, уграђен је и један сводар од сиге, са фрагментом фреске окренутим на горе, на коме је сликана бордура са делом неке позадине. Пошто је припрата зидана и сликана 1654. год. овај елеменат је могао припадати неком старијем објекту, који је на истом месту постојао пре 1576. г. судећи по сликању које не припада живопису из 1576. год. Тешко се може претпоставити да је тај комад сиге са фреско-малтером донет са неког порушеног објекта у околини.¹¹ Треба имати у виду да је овај блок уграђен врло пажљиво и да је живопис на њему при уграђивању опшивен малтером, што говори да је неимар на тај начин желео да

га сачува, можда као једини остатак живописа старијег храма. Није искључено да се приликом каснијих систематских ископавања пронађе још који такав комад.

Трем је трећа композициона компонента, далеко је лошије грађен и мањег је значаја. Са јужне и северне стране има по један шири лучни отвор, док са чеоне, западне стране има три таква отвора, врло неправилних линија. Конструкција је у целини дрвена са испуном од камена, што је битна разлика од грађења цркве и припрате. Кровна конструкција се састоји од дрвених рогова положених преко слемењаче и венчаница, док је сводна површина формирана малтерисањем блатом, преко густе конструкције рођњача од тесаних притки. Отуда и врло неправилан профил свода.

Спољна страна западног зида припрате живописана је 1654. год. тако да су прилично масивни ступци данашњег трема делимично прислоњени уз живопис, који почиње већ на 12 до 15 см од ивице зида. Вероватно је на месту данашњег трема, већ од 1654. г., постојао сличан трем бондручне конструкције, који се на зидове припрате наслањао дебљином бондрука од само 12 до 15 см. Могуће да је јеромонах Партеније, дошавши у манастир 1699. године, затекао тај трем покривен шиндром, па се текст из записа на јужном зиду припрате, у коме се помиње „покрив распал“, односили на руинирани кров трема.¹² Према истом запису, кров је био покривен „с'лопаром“ (или „клопаром“), што би према тумачењу др. Л. Павловића могла бити шиндра).¹³

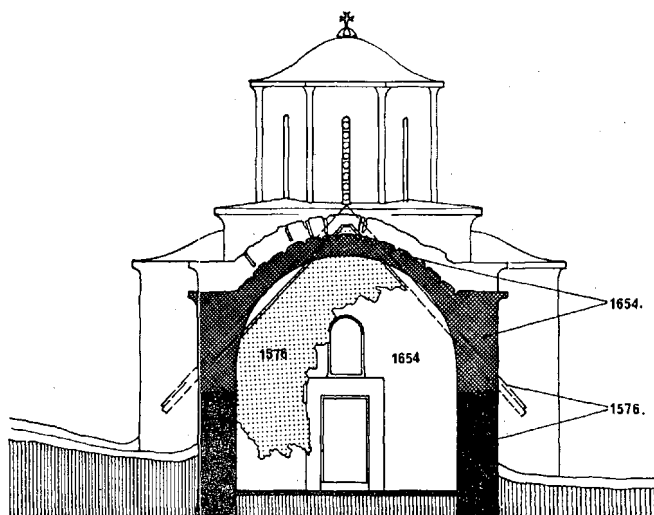
¹²Реч је о запису који је додат испод записа о зидању и живописању припрате, ситним словима у осам редова, који није могуће у целини прочитати, због јаким оштећења последњих редова. Планираним специјалним снимањима целокупног епиграфског материјала у манастиру Темска, и овај текст ће потпуније бити анализиран.

5. Изглед цркве пре почетка конзерваторско-рестаураторских радова.

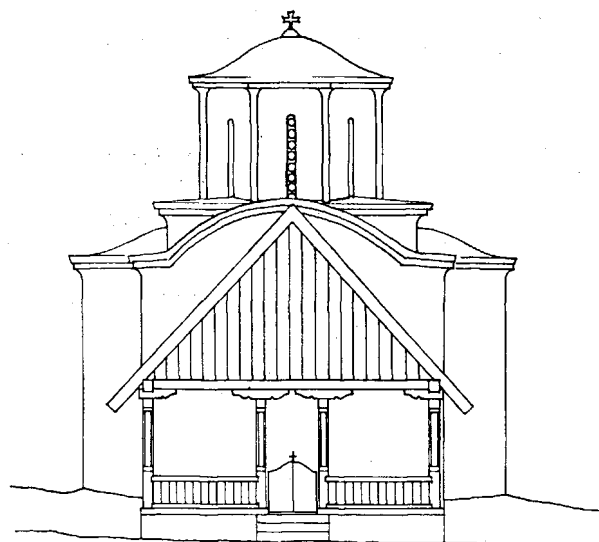
5. Aspect de l'église avant le commencement des travaux de conservation et de restauration.

¹¹Отпада и могућност да је елемент донет са рушевина цркве у фредњовековном граду Темас. У запису софијског владике Теоклита из 1692. године, на западном зиду припрате, каже се да је те године у граду Темас ратом проливиено много крви, што би могло значити да је град до те године интензивније живео, па је морао имати и очувану (макар обнављану) цркву, чије остатке и данас можемо видети. То елиминира могућност да је црква у граду Темас 1654. године била у рушевинама и да је материјал са ње коришћен за обнављање припрате у манастиру Темска.

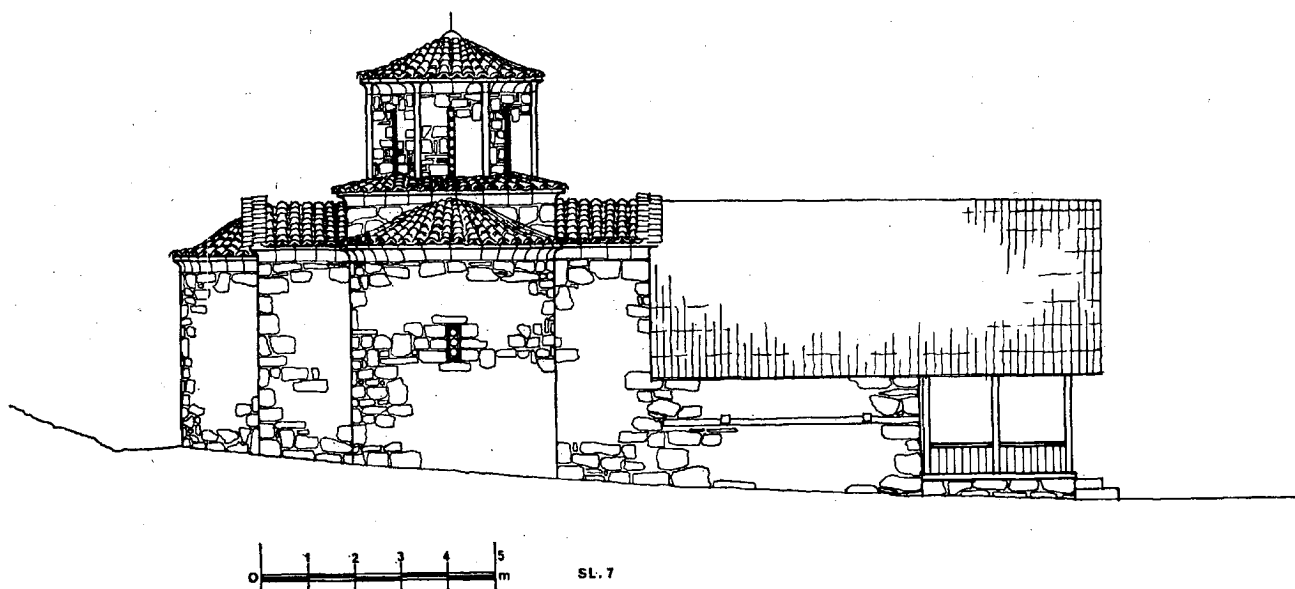
цртеж 5. Манастир Темска, анализа попречног пресека нартекса и изгледа зида између нартекса и наоса.

5. Monastère Temska, analyse de la coupe transversale du narthex et de la vue du mur entre le narthex et le naos.

цртеж 6. Манастир Темска, западни изглед цркве са тремом у фази 1576. године — могућа варијанта према резултатима анализе живописа на западном зиду наоса, као и зидања бочних зидова нартекса.

6. Monastère Temska, vue de l'ouest de l'église avec le portique dans la phase de 1576 — variante possible d'après les résultats de l'analyse de la peinture sur le mur occidental du naos, ainsi que de la construction des murs latéraux du narthex.

цртеж 7. Манастир Темска, могући северни изглед цркве са тремом — фаза 1576.

7. Monastère Temska, aspect possible du mur nord de l'église avec le portique — phase de 1576.

Према томе, првобитни трем је свакако настао пре Партенија, непосредно пре сликања живописа из 1654. године. Сам материјал данашње конструкције трема — блато и скоро уграђено дрво — као и ступци прислоњени уз старији живопис, јасно говори да је то конструкција с почетка овога века.

*

Истраживања су дала обиље материјала, на основу којих смо дошли до низа занимљивих претпоставки и констатација. Многи подаци послужили су при доношењу одређених закључака, као и при конкретној реализацији радова, док су неке претпоставке остале за даља проучавања.

Потврђен је закључак да је црква манастира Темска један од оних објеката, који су настали негде у провинцији, на периферији градитељске делатности.

Друга битна констатација је да је црква, од грађења до наших дана, често обнављана или поправљана, чиме је знатно измењен њен аутентични изглед.

Међутим, остаје чињеница да кроз наша истраживања 1970. год. нисмо могли доћи до поузданијих података о томе када је црква саграђена и како је тада изгледала. Зато овде, са извесном резервом, засад остаје напомена да неки подаци упућују на могућност да је црква подигнута пре 1576. г. и то можда чак знатно раније, или да је непосредно пре 1576. саграђена на остацима неког старијег храма).¹⁴ Но, о датирању ове фазе нешто одређеније знаће се после систематских археолошких ископавања, а циљ овог текста је да презентира варијанту реставрације објекта, која директно базира на фази 1576. године.

Ф А З А 1576. год. — живописање

Било да је црква подигнута 1575. год. или знатно раније, живописање 1576. год. дочекала је већ са извесним оштећењима (кубично постоље, пандантифи, луци испод кубичког постоља и сл.), па је најпре на брзину и невешто поправљена, а потом живописана трудом игумана Захарија, а прилогом ктитора, како се из записа сазнаје. Иако је ктитора било више, ипак се располагало скромним средствима. То доказује и чињеница да је уместо солидније припрате или трема, подигнута прилично несиметрична дрвена кровна конструкција, која је могла покривати

трем и формирати неку импровизовану припрату. Ова је конструкција била покривена шиндром, што је очигледно једини избор, с обзиром на стрме кровне равни.

Црква је имала дерсоване, равне зидове по којима је било положен хоризонтални обимни венац од сиге. Овај венац је над западним и источним зидом ишао по декоративно зиданим луцима у нивоу чела сводова. Покривена је била ћерамидом по сводним површинама, док је кубе било покривено по лепо обликованој куполи. У ранијем тексту све ове карактеристике су аргументоване, па је изглед објекта са сигурношћу утврђен.

Ф А З А 1654. год. — изградња припрате

За непун један век остварени су материјални услови за градњу одговарајуће припрате, пошто је дрвена конструкција већ била дотрајала. Тако је подигнута данашња припрата, зидана истоветним материјалом и техником као и црква, али са нешто нижим теменом, па је део старијег живописа остао ван конструкције.

6. Камено постоље од пешчара са металним крстом игумана Партенија из 1700. године.

6. Support en grès avec croix métallique du supérieur Parthénios, de 1700.

¹³ Л. Павловић — наведено дело, стр. 33.

¹⁴ На то пре свега упућује разматрање времена живописања (1576. године), односно грађења непосредно пред живописање или знатно раније, затим сводар са фрагментом живописа, уграђен у своду припрате, потом мноштво сличних обрађених комада сиге у самој порти, као и неки други подаци.

Не респектујући много живопис из 1576. године (Страшни суд који је данас у припрати) живописац га је прекрио новим слојем фреско-малтера и по истој шеми, скоро без икаквих одступања поново исликао сцене Страшном суду у склопу новог живописа припрате.

На спољној страни западног зида припрате сликане су сцене Св. Димитрија на коњу и св. Ђорђа како убија аждају, па се поново појавила потреба за неком конструкцијом, која би заштитила ове фреске. Подигнут је трем дрвене конструкције који је поново био покривен шиндром.

Могуће да је за зидање припрате коришћен материјал од порушеног старијег храма, па је тако уграђен и онај сводар са фрагментом фреско-малтера.

У архитектури саме цркве у овој фази није ништа битно измењено, могуће да је само извршено препокривање.

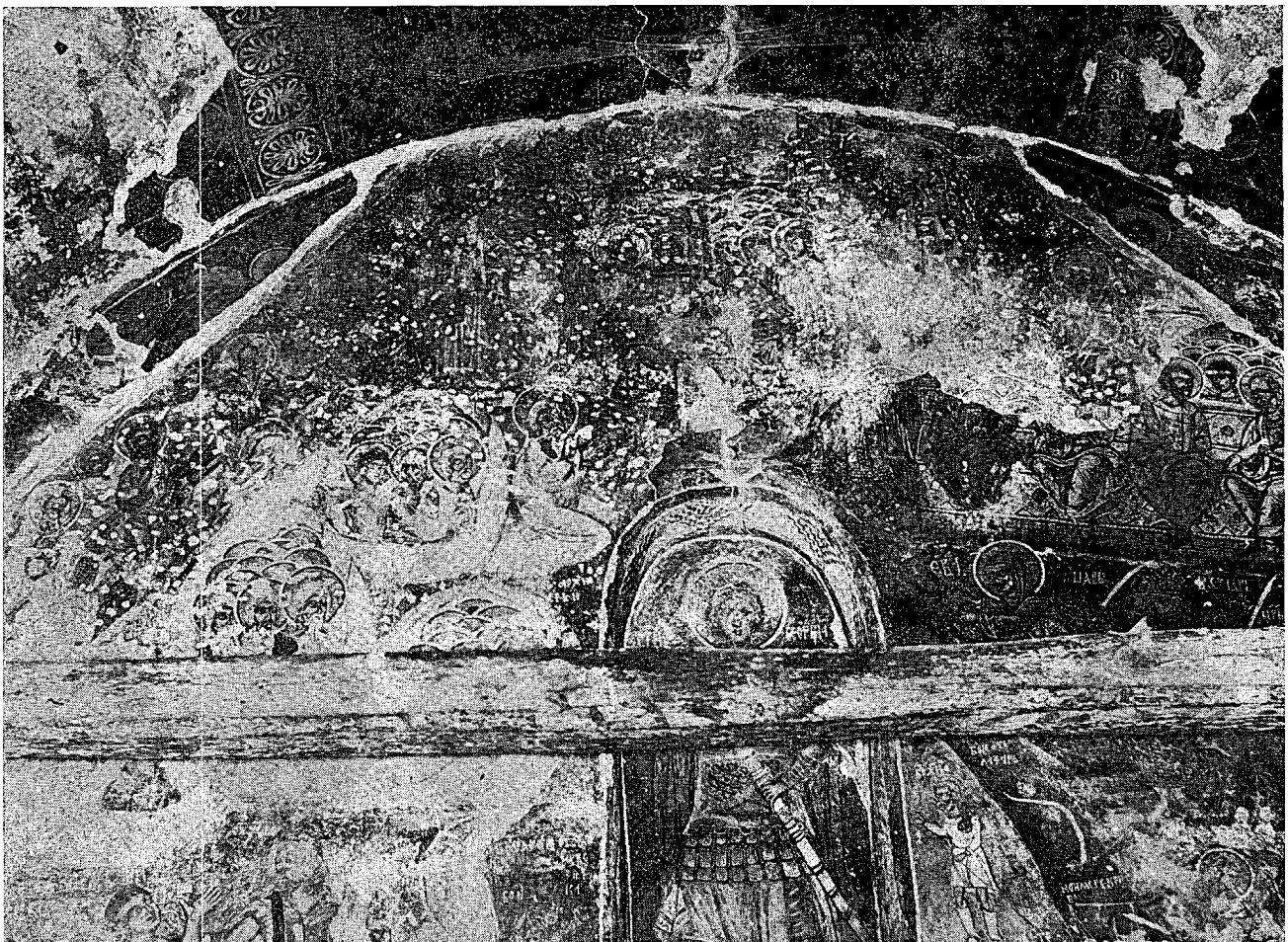
Ф А З А 1699. — 1703. год. Партенијева велика обнова

Према већ наведеном запису софијског владике Теоклита, манастир је потпуном опустео 1692 године, када је од стране Мађара у турско-

-аустријским ратовима разорен и град Темац. Већ 1699. године из манастира Ксеноф у Св. Гори, у Темску стиже јеромонах Партеније. Као мештанин и свештеник одмах се заузима за обнављање манастира, о чему сам прилично опширно говори у запису на унутрашњој површини јужног зида припрате. Како није располагао потребним средствима за озбиљнију обнову манастира, потражио је помоћ сељака и поред цркве обновио и конаке и довео воду у манастир. Јасно, та је обнова, сходно скромним средствима и знању сеоских мајстора, морала обилovati инпровизованим решењима: обимни венац је нешто издигнут и положен косо, да би црква била просто покривена каменим плочама по двосливним крововима, тако да је кубично постоље скоро у потпуности под кровом. Можда је том приликом уместо ранијег дотрајалог трема подигнут нови трем сличан данашњем.

Створивши тако основне услове за поновно активирање манастира јеромонах Партеније је забележио своју значајну обновитељску делатност, не само у запису у припрати већ и урезивањем свога имена на металном крсту кубета.

Партенијева обнова је последња већа интервенција на цркви и значајна је због тога што

7. Изглед источног зида у нартексу.

7. Vue du mur est du narthex.

драстично мења њен изглед-нестају луци и сводне кровне површине, а долази низ градитељских инпровизација, које тотално потиру вредност аутентичне архитектуре. Ипак, упркос свему остала је уочљива првобитна концепција објекта, па је и нестручном посматрачу, већ на први поглед јасно да је под неугледним каменим покривачом другачија, пажње вреднија архитектуре.

Ово је и последња градитељска фаза, с тим што је црква до данашњег дана често препокривана, малтерисана и кречена. Почетком овог века обновљен је трем, док су 1928. године, проширени прозори у наосу. Но све те интервенције нису битније измениле архитектуру из 1703. године, коју смо и ми затекли 1970. године.

Због недостатка потребних средстава конзерваторским радовима нису претходила систематска археолошка ископавања, што нас у овом тренутку спречава да доносимо дефинитивне закључке о времену грађења цркве и њеној првобитној архитектури.

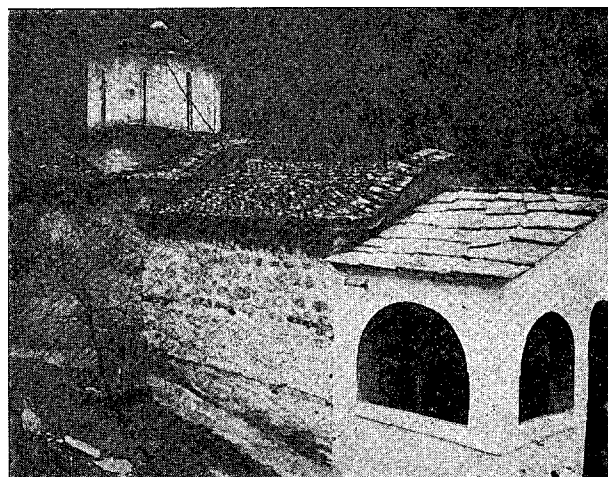
Међутим, то нас није спречавало да у потпуности сагледамо архитектуру из 1576. године, пошто смо већ у истраживањима архитектуре дошли до претходних елемената за потпуну реконструкцију тадашњег изгледа цркве, као и изгледа припрате из 1654. године. Утврђене су тачне квоте обимног венца, како на бочним зидовима и луцима тако и на зидовима абсида. Дошли смо до поузданих података о начину покривања, (по сводовима) и врсти покривача (ћерамида), као и до података о обради фасаде (дерсовање). То су најважнији подаци на основу којих је урађен елаборат са предлогом за коначну заштиту објекта презентирањем архитектуре из 1576. године, одн. из 1654. године. Овај предлог је у Заводу прихваћен, па је крајем септембра 1970. године, започето са реализацијом предвиђених радова.

II РЕАЛИЗАЦИЈА КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИХ РАДОВА

Статичка консолидација горњег конструктивног склопа

Да би се спречило даље ширење пукотина и појава нових оштећења, најпре је извршено статичко обезбеђење објекта, израдом просторног система армирано-бетонских серклажа. Серклажи су различитог пресека, зависно од расположивог простора, најчешће су 15 X 30см., армирани су са 2 или 4 Ø 10 мм., а бетонирани су бетоном марке МБ 300. преко одговарајућег изолационог слоја.

Серклаж који иде иза континуалног обимног венца повезан је са серклажом иза венца кубичног постоља, тако што су у источном и запад-

8. Изглед цркве манастира Темска после изведених конзерваторско-рестаураторских радова 1970. године.

8. Vue de l'église du monastère Tamska après l'exécution des travaux de conservation et de restauration en 1970.

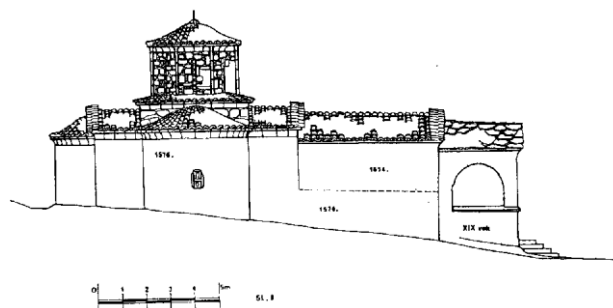
ном зиду кубичног постоља изведени коси серклажи, који се укрштају над теменом свода. Јасно, ови елементи су споља блоковани, тако да се на фасади не уочавају.

Овакав просторни систем онемогућава размицање зидова, а самим тим спречава појаву нових опасних пукотина, чинећи објект трајно статички стабилним у свим ситуацијама.

На исти начин извршена је и консолидација свода припрате, као посебне конструктивне целине.

Реконструкција венца

Аутентични венац на кубету у потпуности је сачуван, па је само очишћен од наслага креча и дерсован.

цртеж 8. Манастир Темска, северни изглед цркве после конзерваторско рестаураторских радова 1970. године.

8. Monastère Tamska, l'église vue du nord, après les travaux de conservation et de restauration en 1970.

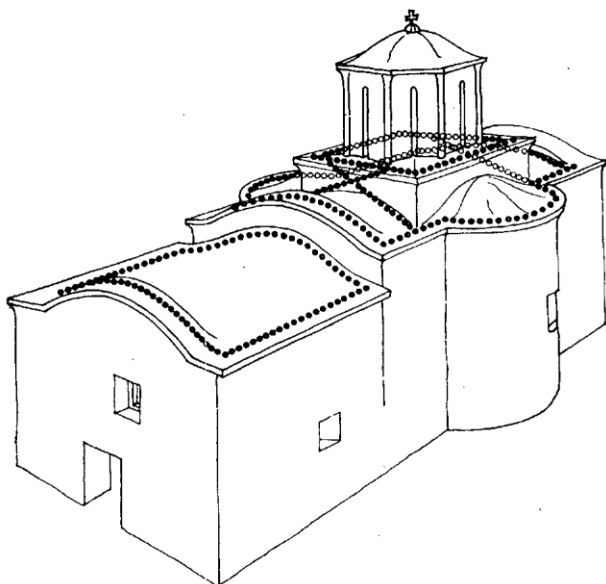
На кубичном постољу су пронађени само местимични отисци венаца истих димензија као и на кубету, па је од сиге из оближњег мајдана истесан и постављен комплетан венац кубичног постоља.

Затечени обимни венац знатно је већих димензија и лошије израде од венца на кубету. Утврђено је да је постављен 1700. године, приликом Партенијеве обнове манастира. Нисмо били у могућности да израдимо нов венац према моделу на кубету, па смо елементе постојећег унеколико кориговали и поново употребили, уз израду новог венца, за источни лук. Ови луци су изведени у равни зида, наизменичном употребом тесане сиге и опеке, што је утврђено према фрагменту откривеном на северозападном углу.

Кровни покривач

Да би се онемогућило продирање воде испод кровног покривача кроз сводове (у случају да се поломи која ћерамида и сл.) пре покривања је изведена вишеслојна изолација. Директно по своду је разасртро поравнавајући слој ситних комада сиге, преко кога је нанет слој масне иловаче у дебљини од 5 см. Преко овог слоја постављен је танак везни слој тзв. „мелеза“ (иловача са кречом), а преко њега слој јаког цементног малтера са потребним додатком цементног ради остварења потпуне водонепропусливости.

Преко овакве изолације, по сводовима су ћерамидом покривене све кровне површине цркве и припрате, док је трем покривен каменим плочама по двосливном крову, онако како смо га и затекли.

цртеж 9. Манастир Темска, шема просторног система армирано бетонских утега.

9. Monastère Temska, schéma du système spatial de cerclages en béton armé.

На трему су осим препокривања, извршене само нужне поправке, с тим да се радови на реконструкцији трема реализују после потпунијих истраживања у наредној сезони.

Обрада фасаде

Обрађене су само оне фасадне површине до којих би био отежан приступ по завршетку покривачких радова. То је најпре фасада кубета која је делимично блокована, а затим у целини очишћена од наслага креча и дерсована малтером одговарајуће структуре и боје.

Такође је извршено обимно блокавање кубичног постоља и дерсовање одговарајућим малтером, као и дерсовање свих венаца илукова.

Део живописа, који је остао изнад свода припрате, заштићен је специјално обрађеним блоком сиге, причвршћеним за зид по обиму живописа. У случају потребе, ради увида, фотографисања и сл. сига се лако може уклонити и поново вратити на своје место, без опасности по живопис.

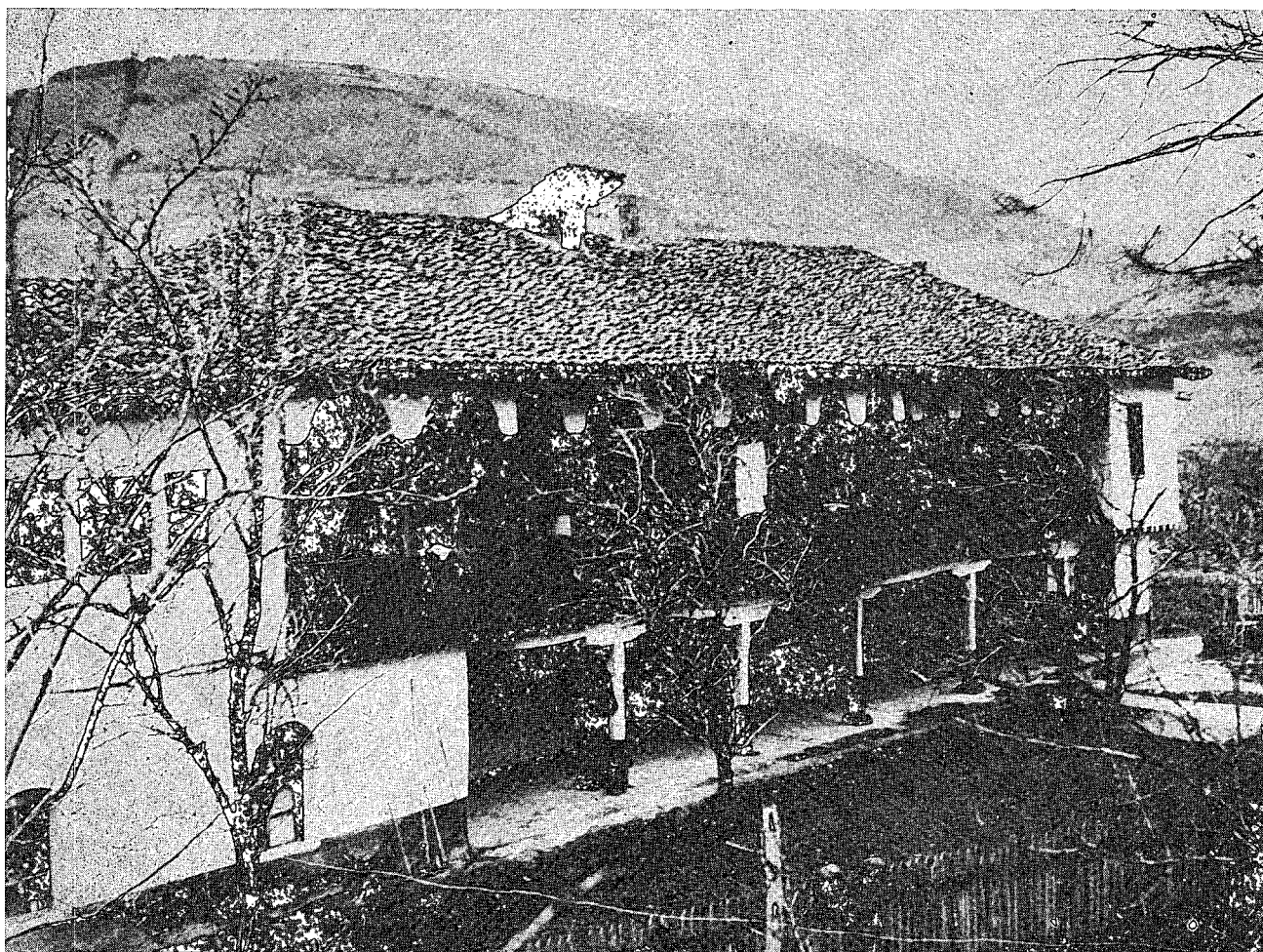
Сводар са фрагментом живописа морао је остати у своду припрате, с тим што је и он заштићен танком плочом од сиге, која је са доње стране издубљена, тако да не додирује живопис. Преко сиге је постављена изолација и потом кровни покривач.

*

Реализованим конзерваторско-рестаураторским радовима 1970. године, трајно је заштићен не само живопис већ и архитектура цркве Св. Ђорђа у манастиру Темска. Преостали су, вероватно већ за наредну сезону, врло важни послови на консолидацији темеља грађевине, у чијем саставу ће бити извршена и систематска археолошка ископавања, као и дефинитивна обрада фасаде и реконструкција трема.

У сваком случају треба настојати да се обезбеде средства за заштиту осталих вредних објеката у манастиру. Пре свега интересантног средњовековног мутвака са оцаклијом, који треба испитати и конзервирати, као аутентични елемент целине. Посебну пажњу привлачи велики конак, који је подигао јеромонах Кесарије по свом доласку из Хиландару 1836. године, да би у њему основао школу, која је активно радила све до његове смрти 1876. године (фот. 9). Ова грађевина одликује се чистим и квалитетним архитектонским решењем и изванредним пропорцијама а ни у ком случају не сме се потценити њена старост од скоро једног и по века, као и врло значајна функција. Конак је у веома критичном стању и може се десити да за коју годину на његовом месту осване нова грађевина, што се не сме допустити, не само због вредности и значаја самог објекта већ и због очувања аутентичног амбијента комплекса манастира Темска.

Александар Радовић

9. Главни, тј. источни изглед конака-некадашње школе.

9. Façade principale (façade est) de l'ancienne école (konak).

MONASTÈRE TEMSKA

L'église du monastère Temska, non loin de Pirot, représente un ouvrage intéressant, à cause de la qualité et de l'importance de sa structure architectonique, tout comme à cause de la peinture at-rayante datant des XVIe et XVIIe siècles. L'institut pour la protection des monuments de la culture de Niš a commencé en 1970 les premiers travaux de recherche et l'élaboration de l'étude de conservation. Les recherches ont porté seulement sur l'architecture. Au cours des travaux d'étude, on a établi les phases particulières chronologiques de l'ouvrage. L'étude de conservation a prévu d'effectuer les travaux de la protection technique et les travaux de reconstruction de l'aspect de l'église de sa phase la plus ancienne, de 1576.

On a réalisé tous les travaux de consolidation statique de la structure constructive supérieure (cerclages en béton armé qui stabilisent spatialement tous les éléments).

Des travaux prévus par le programme sur la re-construction de la phase de 1576, on a effectué seulement les travaux de façonnement des surfaces de la toiture et la présentation du dôme et du support du dôme. L'église et le narthex ont été couverts sur les surfaces voûtées sur un fond isolant. Pour la saison prochaine, il reste à faire les travaux de stabilisation, l'exécution des façades, la reconstruction du portique, ainsi que le travail complet à la protection de la peinture.

Aleksandar Radović